

راه‌های آموزش عفت کلام از دیدگاه آیات و روایات

حمدیه نجفی

طلبه سطح ۳

چکیده

از مهم‌ترین سرچشمه‌های آرامش و از اساسی‌ترین عوامل رسیدن به شادی عمیق و پایدار در زندگی خانوادگی و اجتماعی، مدیریت و کنترل زبان است و یکی از نابهنجاری‌های اجتماعی که در جامعه رواج یافته و به‌صورت پدیده‌ای در همه‌جا حتی در میان فرزندانمان بروز پیدا کرده مسئله عدم عفت در کلام است، عفت کلام در اصطلاح یعنی نگاه‌داشتن سخن از کلمات زشتی که عقل و شرع آن را نمی‌پسندد. متأسفانه در عصر بحران معنویت، فحشا از طریق گفتاری و نوشتاری نیز اشاعه یافته پس ضرورت دیده شد به بیان راه‌های آموزش عفت کلام از دیدگاه آیات و روایات پرداخته شود. مطالب این پژوهش از طریق کتابخانه‌ای گردآوری و به روش توصیفی-تحلیلی ارائه گشته است در این پژوهش سعی بر آن است راه‌های آموزش عفت کلام در سنین مختلف بیان شود. هدف از این پژوهش ارائه راه‌های آموزش عفت کلام در دوران کودکی، در دوران نوجوانی و جوانی و درنهایت بیان راه‌های آموزش عفت کلام در دوران کهولت سن است؛ که ازجمله راه‌های آموزش عفت کلام در دوران کودکی خانواده، بازی، تشویق و روش قصه‌گویی است. از راه‌های آموزش عفت کلام در نوجوانی و جوانی ارائه الگو، مشاوره و فضای رسانه و در دوران کهولت سن نیز می‌توان به راه‌هایی چون تهیه کتاب، مشاوره و فضای رسانه اشاره نمود. پژوهش حاضر مشتمل بر سه فصل به ترتیب به آموزش عفت کلام در دوران کودکی، نوجوانی-جوانی و کهولت سن به همراه کلیات و مفهوم شناسی هست.

واژه‌های کلیدی: آموزش، عفت، کلام، آیات، روایات

۱- مقدمه

از قدیمی‌ترین سرمایه‌ها و میراث‌های حیات آدمی " ادب " است، حتی بالاتر از ثروت و سرمایه است. حضرت ابراهیم (علیه‌السلام) در مقام ادب در کلام می‌فرماید: «الَّذِي خَلَقَنِي فَهُوَ يَهْدِينِ وَالَّذِي هُوَ يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِ وَإِذَا مَرِضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِ وَالَّذِي يُمِيتُنِي ثُمَّ يُحْيِينِ» (شعراء 781/) ایشان بیماری را به خود نسبت می‌دهد و شفا و هدایت و سقی و اماته و احیا را به حق سبحان. وقتی سخن از ادب به میان می‌آید، نوعی رفتار خاص و سنجیده با افراد پیرامون اعم از کوچک و بزرگ، آشنا و غریبه به نظر می‌آید این رفتار نشأت‌گرفته از تربیت شایسته است که به کردار آدمی از جمله نحوه سخن گفتن وی نیز مربوط می‌شود.

بین رعایت عفت کلام و سطح تحصیل آموزه‌های دینی و هم‌چنین در سنین مختلف رابطه وجود دارد، امروزه با توجه به غوطه‌ور شدن آدمی در مسائل مادی و هواهای نفسانی و حیوانی این مهم به دست فراموشی سپرده‌شده و بی‌عفتی در کلام و عدم نزاکت در گفتار در بین افراد جامعه در سنین مختلف موج می‌زند و یکی از ناهنجاری‌های اجتماعی که در جامعه رواج یافته ضرورت دیده شد که راه‌های آموزش عفت کلام را مورد بحث و بررسی قرار داده چراکه ادب، هنری آموختنی است. هم‌چنین رعایت عفت کلام که از شاخصه‌های اصلی شخصیتی فرد با ادب است نیاز به آموزش دارد خواه برای کودک و نوجوان باشد یا فرد کهن‌سال. همان‌گونه که متانت در گفتار و وقار در رفتار، نشانه ادب است، وقاحت در گفتار، زشت‌گویی، فحش، توهین، سخنانی که از روی عصبانیت، لجاجت و عناد . . . بر زبان جاری می‌شود نشانه بی‌ادبی و عدم عفت کلام است. برای تکمیل شخصیت و به کمال رسیدن که هدف اصلی خلقت آدمی است باید به تحصیل آموزش و ادب خویش از جمله آموزش عفت کلام بپردازد چراکه به گفته بزرگان زبان وزیر آدمی است. پس نباید فراموش کرد که آنچه بر زبان رانده شود گواه بر شخصیت، عاقل بودن و راست‌گویی فرد و . . . هست.

تحقیق پیش روی مشتمل بر سه فصل است که شامل کلیات و مفهوم شناسی هست در فصل اول به راه‌های آموزش عفت کلام در دوران کودکی و فصل دوم به راه‌های آموزش عفت کلام در دوران نوجوانی و جوانی و فصل سوم نیز در دوران کهولت سن راه‌های آموزش عفت کلام را مورد بررسی قرار داده است و از آیات قرآن کریم و روایات بهره جسته است. امید است با به سرانجام رساندن این اثر، معرفتی برتر در مورد موضوع مذکور پیدا کرده، حقیر و خوانندگان را برای گفت‌وگویی عالمانه و آگاهانه درباره ادب و گفتار عقیفانه برساند و از این مهم در تعامل و گفت‌وگوهای روزمره و پرسش و پاسخ‌هایمان نهایت استفاده برده شود.

بیان مسئله:

انسان مخلوقی متفکر و اجتماعی است و در میان دیگر مخلوقات الهی از امتیاز ویژه‌ای برخوردار است چنانچه وی را اشرف مخلوقات گویند. در علم منطق انسان، همان حیوان ناطق است و پیام‌های خود را با روش‌هایی چون اشاره، نوشتار و گفتار به دیگران انتقال می‌دهد. یکی از راه‌های مهم و منحصر برای رساندن و منتقل کردن پیام‌هایش از طریق زبان است و از آنجایی که ادب یکی از گران‌بهارترین سرمایه‌های زندگی بشری است و حتی بالاتر از ثروت و سرمایه اوست، آموختن آن ضروری است. ادب عبارت از شکل نیکویی است که انجام دهنده، به عمل یا کلام خود، می‌دهد و گفتار یا کردارش را با آن هیئت زیبا ادا می‌کند. ادب و عفت کلام، در مقابل بی‌ادبی در رفتار و گفتار نشانه‌هایی دارند که با اندک تأملی هم در گفتار انسان و هم در رفتار و کردار وی هویدا می‌شود. امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) می‌فرماید: همان‌گونه که زراعت، تشنه باران است، خردمندان نیز نیازمند و تشنه ادب‌اند. (غررالحکم، ص ۲۲۵) پژوهش حاضر با عنوان راه‌های آموزش عفت کلام از دیدگاه آیات و روایات است. در بیان

دینی و مکتب قرآنی ما واژه‌ی تعلیم و آموزش به‌نوعی از ابتدای خلقت انسان مطرح بوده است. بدیهی است که آموزش‌های دینی و تربیتی بیان افکار و حقایق را به‌گونه‌ای مؤدبانه و به‌دوراز هرگونه بی‌عفتی ضرورت یک آموزش روشمند را پی‌ریزی می‌کند. آموزش عفت کلام از واژه‌های آموزش به معنای «یاددادن و یادگیری»، عفت به معنای «خود نگهداری و بازایستادن از حرام» و کلام به معنای «سخن، نطق و گفتار» است. در اصطلاح یاددادن کلامی است که از نظر شیوه‌ی بیان و محتوا به عفت نزدیک‌تر باشد تا آن کلام را از آفات و محرمات زبان حفظ کند و سخنی آراسته، مؤدبانه، زیبا و بانزاکت ارائه دهد. موضوع یادشده در ابعاد گوناگون اجتماعی، روان‌شناختی و جامعه‌شناختی، فقهی و . . . قابل بحث و بررسی است. در این پژوهش سعی بر آن است راه‌های آموزش عفت کلام در سه دوره زمانی، کودک، نوجوانی و جوانی و کهولت از دیدگاه آیات و روایات مورد بررسی قرار داده شود.

هدف کلی:

تبیین راه‌های آموزش عفت کلام از دیدگاه آیات و روایات

اهداف فرعی:

- ۱- تبیین راه‌های آموزش عفت کلام در دوران کودکی از دیدگاه آیات و روایات
- ۲- تبیین راه‌های آموزش عفت کلام در دوران جوانی و نوجوانی از دیدگاه آیات و روایات
- ۳- تبیین راه‌های آموزش عفت کلام در دوران کهولت سن از دیدگاه آیات و روایات

اهداف کاربردی:

- ۱- قابل استفاده در مراکز فرهنگی پژوهشی
- ۲- قابل استفاده در متون تعلیم دینی، در مراکز تعلیم و تربیت و آموزش و پرورش
- ۳- استفاده در مراکز بهزیستی و مشاوره خانواده

فرضیه

- ۱- به نظر می‌رسد، از جمله راه‌های آموزش عفت کلام در دوران طفولیت خانواده، آموزش از راه بازی کردن و داستان‌گویی همچنین آموزش از راه تشویق کردن کودک باشند.
- ۲- به نظر می‌رسد که بتوان عفت کلام را از طریق ارائه الگو، مشاوره و فضای رسانه‌ها به نوجوانان و جوانان آموزش داد.
- ۳- به نظر می‌رسد از راه‌هایی همچون تهیه کتاب، مشاوره و فضای رسانه عفت کلام را در دوران کهن‌سالی آموزش داد.

سؤالات:

سوال اصلی:

راه‌های آموزش عفت کلام از دیدگاه آیات و روایات چیست؟

سؤالات فرعی:

- ۱- راه‌های آموزش عفت کلام در دوران کودکی کدام‌اند؟
- ۲- راه‌های آموزش عفت کلام در دوران نوجوانی و جوانی کدام‌اند؟

۳- راه‌های آموزش عفت کلام در دوران کهنولت سن کدام‌اند؟

پیشینه تحقیق:

انسان موجودی اجتماعی است و در ارتباطات اجتماعی خود با دیگران تعامل دارد و برای برقراری ارتباط و رساندن پیام‌هایش از ابزارهای ارتباطی فراوانی یاری جسته ولی یکی از راه‌های مهم وی بدیل ابزار آدمی همان استفاده از زبان و تکلم است. مسئله عفت کلام از زمان خلقت حضرت آدم (علیه‌السلام) مطرح بوده است که می‌توان به آیه ۲۳ سوره مبارکه اعراف استناد نمود که در آن نحوه گفت‌وگو و عذرخواهی مؤدبانه حضرت آدم و حوا (علیهم‌السلام) با خداوند آمده است. در آیات دیگری از قرآن کریم هم‌چنین در احادیث و روایات معصومین (علیهم‌السلام) بر این مهم تأکید شده و از صحبت رکیک و بی‌ادبی و عدم عفت کلام مورد نهی واقع شده است. خداوند متعال به وسیله سفیر خود حضرت ختمی مرتبت چنین پیامی فرستاده: ای پیامبر به بندگان من بگو به هنگام گفتن با مردم، به نیکی سخن بگویند. (سوره اسراء، آیه ۵۳) رسول خدا (صلی‌الله علیه و آله و سلم) نیز فرموده‌اند: «فرزندانتان را گرامی بدارید و آنان را نیکو تربیت کنید که آمرزیده می‌شوید، هم‌چنین فرمودند: ای علی! حق فرزند بر پدرش این است که به وی ادب آموزد و در جایگاه شایسته‌ای قرارش دهد». با توجه به جست‌وجوهای صورت گرفته در سایت‌های مختلف از جمله ایران داک، سیولیکا پایان‌نامه‌ای با این عنوان یافت نشد اما پژوهش‌های مشابهی در زمینه عفت کلام نگارش یافته از جمله:

- ۱- کتاب عفت کلام در قرآن که نویسنده آن خانم اعظم خورسی و جمعی دیگر از پژوهشگران می‌باشند.
  - ۲- کتاب عفت کلام در قرآن که مؤلف آن آقای ایرج علی محمدی در سال ۱۳۸۲ است.
  - ۳- پایان‌نامه‌ای با عنوان عفت کلام در قرآن و سنت که توسط خانم راضیه دهقان - پیری تدوین گشته است.
  - ۴- در این راستا مقاله‌ای با عنوان عفت کلام، عفت کلام ضرورت زمان که توسط خانم بی‌بی وحیده هاشمی دانش‌آموخته مدرسه اسلام شناختی در سال ۱۳۹۳ تدوین گشته است.
- در آثار مذکور برای پاسخ به سؤالات و ابهام‌هایی در مورد عفت کلام در قرآن هست، قرآن را از جهت محتوا به سه بخش عقاید، اخلاق و احکام تقسیم و در کنار بهره‌مندی از دیدگاه‌های عالمان و کارشناسان برجسته برخی دیدگاه‌ها را نقد نموده‌اند، هم‌چنین نقش رسانه را در ترویج عفت کلام مورد بررسی قرار داده‌اند؛ و در برخی به بررسی نحوه کلام الهی و انبیاء، به بالا بردن سطح آگاهی زنان و مردان نسبت به فرهنگ جامعه اسلامی و اهمیت احترام به شخصیت هریک توجه و به بیان برخی آثار و عواقب دنیوی و اخروی برخی گناهان هم‌چنین به تبیین زشتی بی‌عفتی در کلام پرداخته‌اند و ضعف باور توحیدی انسان را یک عامل عقیدتی در عادت ناپسند بی‌عفتی در کلام می‌دانند؛ بنابراین موارد فوق وجه اشتراک و افتراقاتی با پژوهش حاضر دارند، در این پژوهش نگارنده بر آن است علاوه بر بررسی عفت کلام در قرآن و روایات که از این لحاظ مشابه پژوهش‌های صورت گرفته فوق است، روش آموزش عفت کلام در آیات و روایات در سنین مختلف، مورد بحث و بررسی قرار گیرد.

روش تحقیق

روش تحقیق، تفسیری است که با تأکید بر آیات و روایات و متون انجام می‌پذیرد از این رو روش گردآوری اطلاعات مطالعه کتابخانه‌ای و مشاهده اسناد است این تحقیق برای رسیدن به حقایق بیشتر و کشف روش‌های بهتر آموزش انجام شده است در این تحقیق به دنبال تحلیل آیات و روایات برای آموزش عفت کلام در سنین مختلف بوده‌ایم در نتیجه، تحقیق از جهت تقسیم‌بندی بر اساس راهبردها به گروه تحقیقات توصیفی تعلق دارد.

نتیجه گیری

انسان در تربیت خویش، مستلزم آموزش مادام العمر است و از آنجایی که زبان، پر خطاترین عضو ماست. مطابق روایات همچون درنده ای است که اگر رها شود می گزد و همچون اسب چموشی است که ممکن است سوار خود را زمین بزند. انسان برای آموزش این که چگونه باید زبان را مهار کرد و افسار آن را در دست گرفت نیازمند آموزش است که این آموزش در سنین مختلف متفاوت است در اوان کودکی که درخشان ترین سن برای یادگیری و نهادینه کردن آموخته هاست طبق آیات و روایات خانواده نقش بسزایی در آموزش عفت کلام به این موجود پاک ضمیر، دارد هم چنین می توان از طریق داستان و قصه و تشویق کردن و از طریق بازی این بحث مهم اخلاقی را آموخت. در دوران حساس نوجوانی و جوانی که تا حدودی شخصیت و اخلاقیات و رفتار شخص شکل گرفته است آموزش از طرق ارائه الگوی مناسب و مشورت دادن و همچنین استفاده مناسب از فضای مناسب رسانه امکان پذیر است؛ که علاوه بر مشاوره و رسانه ها، تهیه کتاب مرتبط با موضوع رعایت عفت کلام و ادب و نزاکت در بیان که رعایت آن برای آدمی الزامی است، در هنگامه سالمندی و کهولت سن روش بسیار مفید آموزشی به شمار می رود.

۱- در دوران کودکی می توان عفت کلام را با راه هایی از جمله خانواده، بازی، داستان و قصه گویی و تشویق کردن کودکان با توجه به آیات و روایات وارده در هر موضوع آموزش داد.

۲- آموزش عفت کلام در دوران نوجوانی و جوانی بنا بر آیات و روایات از جمله آیه ۲۱ سوره مبارکه احزاب از طریق ارائه الگو، مشاوره و رسانه ها امکان پذیر است.

۳- بنا بر آیات و روایات بیان شده در متن تهیه کتاب و پرورش و . . . و مشاوره هم چنین فضای رسانه در آموزش عفت کلام در دوران کهن سالی نقش دارند.

پیشنهادات

۱- خانواده که مهم ترین کانون تربیت انسان است باید به مسائل مربوط به عفت کلام به صورت ویژه مورد عنایت قرار گیرد و از طریق رسانه ها و با تشکیل کلاسهای اخلاقی از جمله آموزش عفت کلام سطح آگاهی خانواده در مورد این مسئله بالا رود.

۲- آموزش و پرورش، حوزه های علمیه و اداراتی که به تبلیغات فضائل اخلاقی می پردازند هم کلاس هایی در زمینه آموزش عفت کلام بر گزار کنند.

۳- اگر کسی گفتار خود را اصلاح نمود بایستی با ممارست و تقویت آن مراقب حفظ عفت کلام بود.

۴- استفاده از بازی های فکری و معمایی یکی از راه های آموزش عفت کلام در کودکان و نوجوانان است البته بازی هایی که بیشتر سلول های مغزی را به کار می گیرد و فرد را به فکر واندیشه وادار می کند و بر اندوخته های مغزی او بیفزاید استفاده از نرم افزارهای آموزشی می توانند نقش مهمی در این زمینه داشته باشند.

۵- استفاده از تصاویر هنری برای آموزش رعایت عفت در کلام

۶- استفاده از جملات آموزشی و آیات و احادیث مربوط به عفت کلام در تابلوهای تبلیغاتی در اماکن عمومی

منابع و مأخذ

- *قرآن کریم، ترجمه محمد یزدی، نوبت اول، قم، چاپخانه بزرگ قرآن کریم، ۱۳۸۷.
- *نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، پیام مقدس، بی تا.
۱. آراسته، حسین، درس نامه علوم قرآنی، چاپ بیست و دوم، قم، نشر مؤسسه بوستان کتاب، ۱۳۹۲.
  ۲. آشتیانی، محمدرضا-آشتیانی، محسن، گنجینه آداب اسلامی، چاپ هشتم، چاپ امیران، ۱۳۹۱.
  ۳. احمدی رشاد، عصمت الله، دین رسانه‌ای، قم، مؤسسه بوستان کتاب، ۱۳۹۵.
  ۴. احمدی، علی اصغر، اصول تربیت، چاپ آراین، ۱۳۷۹.
  ۵. امینی، ابراهیم، تربیت، نشر دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم، مؤسسه بوستان کتاب، ۱۳۸۷.
  ۶. باقری دستجردی، افسانه، چاپ اول، سرمایه سعادت، مرکز نشر هاجر، ۱۳۹۴.
  ۷. بحرینی، مرضیه السادات، جوانان و تهاجم فرهنگی، انتشارات شهید حسین فهمیده، ۱۳۸۱.
  ۸. بصری ماوردی، علی بن محمد بن حبیب، ترجمه ادب الدنيا والدین، مترجم: عبدالعلی صاحبی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۹۳.
  ۹. بهشتی، احمد، اسلام و تربیت کودکان، تهران، تبلیغات اسلامی، نشر بین الملل، ۱۳۹۰.
  ۱۰. بهی، قربان، آیین خلاقیت و نوآوری، انتشارات احرار، ۱۳۸۷.
  ۱۱. پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، چاپ چهارم، تهران، دنیای دانش، ۱۳۸۲.
  ۱۲. _____، شریف زاده، احمد، جوان و راز خوشبختی، نشر مشکوه، بی تا.
  ۱۳. تحریری، محمدباقر، شرح حدیث عنوان بصری، چاپ سوم، نشر حر، نشر سبحان، ۱۳۹۰.
  ۱۴. جوادی آملی، عبدالله، تفسیر موضوعی قرآن کریم - مبادی اخلاق در قرآن، مرکز نشر اسراء، چاپ الهادی، ۱۳۹۰.
  ۱۵. _____، زن در آینه جلال و جمال، چاپ اول، قم، اسراء، ۱۳۷۵.
  ۱۶. _____، مفاتیح الحیاة، قم، مرکز نشر اسراء، نوبت چاپ هفتاد، ۱۳۹۱.
  ۱۷. حجتی، محمدباقر، آداب تعلیم و تربیت در اسلام، چاپ بیست و یکم، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۷.
  ۱۸. حسینی دشتی، سید مصطفی، معارف و معاریف دائرةالمعارف جامع اسلامی، ج اول، ویراست پنجم. _____ معارف و معاریف دائرةالمعارف جامع اسلامی، ج ششم، بیجا، بی تا.
  ۱۹. حسین زاده، علی، خانواده موفق، انتشارات مؤسسه آموزش و پژوهش امام خمینی (رحمة الله علیه) دانشگاه کاشان، ۱۳۹۰.
  ۲۰. حسینی زاده، سید علی، تربیت فرزند، ج اول، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ قم، سبحان، ۱۳۸۹.
  ۲۱. خمینی، روح الله، صحیفه امام خمینی (رحمة الله علیه)، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (رحمة الله علیه) ج ۹، تهران، ۱۳۸۵.
  ۲۲. خنیفر، حسین، نگاهی دوباره به روش‌ها و فنون‌های تدریس، مؤسسه بوستان کتاب، چاپ یازدهم، ۱۳۹۳.
  ۲۳. خوانساری، جمال الدین محمد، شرح غررالحکم و درر الکلم، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۳.
  ۲۴. داودی، محمد، سیره‌ی تربیتی پیامبرو اهل بیت، ج ۳، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم-سبحان، ۱۳۸۰.
  ۲۵. دفتر برنامه‌ریزی انتشارات سوره مهر، چاپ نهم، من و کتاب، ۱۳۸۷.

۲۶. دهخدا، علی‌اکبر، لغت دهخدا، چاپ دوم، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
۲۷. ساجدی، ابوالفضل، کوشا، غلام حیدر کوشا، تربیت اجتماعی در خانواده و شاخص‌های آن، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (رحمة الله) چاپ نگارش، ۱۳۹۴.
۲۸. سالاری فر، محمدرضا، آشنایی با روانشناسی، چاپ دوم مرکز نشر هاجر، ۱۳۹۴.
۲۹. سیف، علی‌اکبر، روانشناسی پرورشی، انتشارات آگاه، ۱۳۶۳.
۳۰. سلطانی، غلامرضا، تکامل در پرتو اخلاق، دفتر انتشارات اسلامی، بی‌تا.
۳۱. طاهرزاده، اصغر، جوان و انتخاب بزرگ، چاپ پردیس/معنوی، ۱۳۹۰.
۳۲. عباسی مقدم، مصطفی -عباسی، سلیمان، رایحه هدایت، انتشارات گنج معرفت، ۱۳۹۲.
۳۳. عطاردی، عزیز الله، مواعظ صدوق رحمة الله علیه، انتشارات عطارد، بی‌تا.
۳۴. فلسفی، محمدتقی، کودک از نظر تربیت و وراثت، هیئت نشر معارف اسلامی، ۱۳۴۱.
۳۵. _____، جوان از نظر عقل و احساسات، هیئت نشر معارف اسلامی، ۱۳۴۸.
۳۶. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران، مراکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۳.
۳۷. محدثی، جواد، اخلاق معاشرت، مؤسسه بوستان کتاب، چاپ سی و سوم، ۱۳۹۱.
۳۸. محمدی ری شهری، محمد، تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث، مترجم: حمیدرضا دشتی، چاپ ششم، ۱۳۹۱.
۳۹. مطهری، مرتضی، تعلیم و تربیت در اسلام، انتشارات صدرا، تهران، چاپ پنجاه و سوم، ۱۳۸۶.
۴۰. معین، محمد، فرهنگ فارسی معین، به اهتمام عزیز الله علی زاده، عمود نامی، ج ۲، مؤسسه انتشارات ثامن، انتشارات ذهن آویز تهران، ۱۳۸۴.
۴۱. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۱.
۴۲. موسوی، سیدحسین، نشاط در خانواده، انتشارات دارالطب، قم، چاپ بیست و چهارم، ۱۳۹۷.
۴۳. مولوی، جلال‌الدین محمد، مثنوی و معنوی، به خط میرخانی، دفتر دوم، بی‌جا، بی‌تا.
۴۴. نصیری، علی، درس‌نامه علم حدیث، مرکز نشر هاجر، ۱۳۹۲.
۴۵. گاهنامه آموزشی، فرهنگی و اجتماعی دعوت، سال سوم، شماره ۷، زمستان ۱۳۹۲.
۴۶. برگ، رابرت - لندرت، گری-فال، کوین، مشاوره گروهی، مترجم: زهرا کار، کیانوش-پرنیان خوی فرشته، کهلوئی، زهرا-ناشر ارسباران ۱۳۸۸.
۴۷. شانلر، کریستین، مک کراث، لورا، کودک خوش رفتار در ۴ هفته، ترجمه سمانه شادمان، بی‌تا.

منابع عربی

۴۸. آمدی عبدالواحد، غررالحکم و دررالکلم، دارالکتب الاسلامی، ۱۴۱۰ ق.
۴۹. ابن ابی الحدید، عبدالحمید، شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، قم، کتابخانه آیت‌الله مرعشی، نجفی، ۱۴۰۴ ه. ق.
۵۰. ابن حنبل، احمد، مسند احمد، ج ۳، بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۱.
۵۱. ابن منظور، جمال الدین محمد، لسان العرب، قم، انتشارات ادب الحوزه، اول، ۱۴۰۵.
۵۲. حرانی، ابن الشعبه، تحف العقول، تصحیح علی‌اکبر غفاری، چاپ دوم، مؤسسه انتشارات اسلامی، ۱۳۶۳.
۵۳. حر عاملی، محمد، وسائل الشیعه، ج ۸، قم، مؤسسه آل بیت علیهم السلام، ۱۴۱۴ ق.

۵۴. _____، وسایل الشیعه، ج ۱۵، چاپ ششم، تهران، اسلامی، ۱۳۶۷.
۵۵. حکیمی، محمدرضا، الحیاء، انتشارات دلیل، تهران، چاپ نگارش، چاپ سوم، ۱۳۹۵.
۵۶. سیوطی، جلال‌الدین، الدر المنثور فی التفسیر المأثور، قم، دارالفکر، ۱۴۱۴.
۵۷. صدوق، محمد، خصال، تصحیح علی‌اکبر غفاری، چاپ دوم، قم، انتشارات جامعه مدرسین، ۱۴۰۳ ق.
۵۸. _____، عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، تهران، منشورات الاعلمی، ۱۳۹۰ ق.
۵۹. طباطبایی، محمدحسین، تفسیر المیزان، قم، مؤسسه نشر الاسلامی، ج ۱۶، مترجم: سید محمدباقر، موسوی همدانی، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۵۹.
۶۰. عوفی، محمد، جوامع الحکایات، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، بی‌تا.
۶۱. فخر رازی، محمدبن عمر، تفسیر رازی، ج ۱، بیروت، دارالأحیاء التراث العربی، چهارم، ۱۴۲۲.
۶۲. کلینی، محمد بن یعقوب، الاصول کافی، تهران، المکتبه الاسلامیه، ۱۳۸۷ ق.
۶۳. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات الفاظ القرآن، بیروت، دارالشامیه، ۱۴۱۶ ق.
۶۴. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، ج ۷۱، بیروت، دارالأحیاء، التراث العربی، ۱۴۰۳.
۶۵. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن کریم، ج ۸، اول، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۶۰.
۶۶. هندی، متقی بن حسام‌الدین، کنز العمال، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۴۰۹ ق.
۶۷. هیثمی، نورالدین علی بن ابی بکر، مجمع الزوائد ومنبع الفوائد، ج ۱۰، چاپ دوم، دارالکتاب، بیروت، ۱۹۶۷ م.